

ВИЛМА КОВАЧЕВИЋ дипл. археолог

ИСТРАЖИВАЊА АРХЕОЛОШКОГ ЛОКАЛИТЕТА "ЦАРИНЕ" У РИСНУ

ИСТОРИЈАТ

Локалитет "Царине" у Рисну се налази у западном дијелу градића и обухвата троугласт заравњен простор између брда на сјевероисточној, рјечице Спиле на јужној и мора на југозападној страни. Један дио локалитета се налази под морем, пошто је обала на овом дијелу потонула усљед тектонских поремећаја. Изнад овог локалитета на околитој страни брда уздиже се Градина са остацима старог утврђења.

Мали град Рисан, смјештен у сјеверном дијелу Бококоторског залива, одавно је идентификован као насљедник значајног античног илирског центра Ризона, односно *Risinium* (ριξων - Рисиниум). Један од најбољих познавалаца географије и етнографије старог вијека, Страбон, даје нам најисцрпније податке о дијелу наше обале у својој "Географији" и каже да се послје обале Плереја и Ардијеја налази Рисански залив који он назива "*Sinus risonicus*" ("*ριξωνικός κόλπος*") и то име заливу остаје до средњег вијека.¹

Град Рисан се помиње већ код античких писаца и везан је за мит о легендарном оснивачу беотске Тебе - Кадмосу и његовој жени Хармонији, који су дошли у област илирског племена Енхелеја. Тако се у Псеудо Скилаксовом "Периплусу" из IV вј. прије нове ере у глави 24-25 помиње Рисан и каже да је илирско племе Енхелеји настањено у Илирији код "Ризона и Ризинске ријеке" гдје су се налазиле стијене Кадмоса и Хармоније.²

¹ Страбон, *Географија*, VII, 5, 7.

² Псеудо-Скилакс, *Periplus*, cap. 24.

И Полибије даје значајан податак о овоме граду у свом дјелу "Историја". Он говори како се Теута склонила у Рисан, градић згодан по својој неосвојивости, а повучен од мора и лежи на самој Ризинској ријеци³ /II,16/. Аполоније Родски у свом дјелу "Аргонаутика" из III в. помиње насељавање неких Колхиђана на илирској црно дубокој ријеци у области Енхелеја гдје се налази гроб Кадмоса и Хармоније⁴. У науци је већ доказано да се овдје не ради о ријеци него о Бокотторском заливу.

Илирски ратови су послужили једном броју историчара старог вијека да нам оставе значајне податке о овој области. Један од њих је Тит Ливије, који у поглављима о илирским ратовима у својој "Историји Рима" обавјештава о политичким, географским и етнографским приликама и набраја племена јужно од Неретве Агравоните, Рисоните и Олцините.⁵

Због самог карактера налаза који је директно везан за Илире и њихов живот на овом простору, осврнућемо се на њихову историју и трајање илирске државе. Све оно што су казали поменути антички извори поткријепила су археолошка истраживања и резултати до којих се тим истраживањем дошло. Период IV-I вијека старе ере представља оно раздобље у коме су Илири несумњиво достигли свој највиши успон у друштвено-економским односима, стварајући најзначајнију друштвено-политичку организацију - Илирску државу.

Проблемом "Илирске државе" посебно се бавила Ф. Папазоглу, која је детаљном анализом античких извора успјела да докаже да је "Агронова краљевина" наставила једну стару традицију и да у ствари представља посљедњу етапу у развоју једне политичке заједнице која је трајала око два вијека⁶. Ова политичка заједница, коју антички писци помињу као краљевину Илира, формирала се већ крајем V или почетком IV вијека старе ере на сјеверозападним границама Македоније, са својим првим краљем Сиrom, иза којег је античким изворима посвједочено још осам илирских краљева. Од Митилија, који влада око 270. године прије нове ере, настаје период без икаквих вијести о животу Илира. Овај период траје до 231. године када се јављају Агрон и његова држава. Занимљив је податак да је за вријеме краља Глаукија /317-302. год. прије нове ере/ и његових наслједника, Илирска држава престаје да буде континентална и да се тежиште краљевине трајно пребацило из унутрашњости на Јадранско приморје, да се сада илирска држава јавља као значајна поморска сила. Од илирских племена на овом подручју треба споменути Ардијеје као једно од најбројнијих и

³ Полибије, *Историја*, II, 11, 16.

⁴ Аполоније Родски, *Аргонаутика*, IV, 516.

⁵ Тит Ливије, *Римска историја*, XLV, 26.

⁶ Ф. Папазоглу, *Поријекло и развој илирске државе*, Годишњак V, Центар за балканолошка истраживања, Београд 1967.

најмоћнијих, о чијем територијалном разграничењу још увијек постоје разна мишљења. Даље треба поменути Енхелејце, који су живјели у непосредном подручју Боке Которске и источно од ње. Остало подручје су настањивали Лабеати, који су се граничили са Доклеатима. Као што се види, територију Црне Горе настањивао је један већи број илирских племена, која су у овом периоду достигла висок степен свога развоја, са јасно издиференцираном племенском организацијом, која је и омогућила да се релативно лако уједини у један виши, надплеменски савез, у организовану државу. Утицај Грчке, који се јако осјећао у претходном периоду, постаје још интензивнији. Сада се оснивају прве грчке колоније на јадранској обали, које одржавају трговачке контакте са илирским становништвом. Грчки утицаји утичу на мијењање карактера домаће производње, која сада тежи да имитирањем грчких производа задовољи измијењене укусе домаћег становништва. Промјене се догађају и у изгледу самих насеља, која сада по угледу на грчке полисе добијају акрополе и подграђе.

Илирски династички континуитет може се пратити од краља Бардилиса /умро 395.г. прије нове ере/ до Генција, посљедњег у низу илирских владара који су нам познати из извора.

Експанзивна илирска политика у вријеме Теуте, Агронове друге жене, која га наслеђује након његове смрти, подстиче да се у директни сукоб са Илирима умијешају Римљани, свакако ради престижа на Јадрану. Тако 229. године прије нове ере Римљани и Илири воде тзв. "први илирски рат" и том приликом илирски војсковођа Деметрије Хварски прелази на страну Римљана. Већ 219. године прије нове ере избија "други илирски рат", који се такође завршава у римску корист. Посљедњи у низу илирских владара Генције такође је дошао у сукоб са Римљанима, а један од повода је било поновно илирско гусарање по Јадрану. Сматрајући да су коначно сломили илирску државу и осигурали своју власт, Римљани наступају према Илирима са извјесном благошћу, што се огледа у појави локалних владара који се јављају послје Генција, као што је Балајос, о чијој се владавини може судити само по нађеном новцу.⁷

Период IV-I вијек п.н.е. обиљежен је наглим процватом илирске државе, у оквиру које Илири долазе трговачким путем у додир с античком културом, о чему нам свједоче археолошки налази, нарочито покретни археолошки материјал са предметног ископавања. Јак утицај се огледа у присуству луксузне импортоване робе, а исто тако и у тежњи локалних мајстора да је oponашају. Римски историчар Плиније Старији нас у свом дјелу "Историја природе" обавјештава о римским муниципијумима - Рисну, *Ascuvium*, Будви и Улцињу.⁸

⁷ *Историја Црне Горе*, I.

⁸ Плиније Старији, *Природна историја*, III, 144.

Под именом Rhizinium, као oppidum civium Romanorum, Рисан се најприје спомиње код Плинија. Птоломеј га назива Рисинон, помињући такође и Рисански залив (ριζονικος κολλος)⁹. Осим наведених извора који помињу Рисан као значајан град у периоду римске доминације, на то указују и многи покретни и непокретни археолошки налази откривени како у самом Рисну тако и у његовој широј околини. Епиграфски споменици откривени прилично далеко од Рисна, а који спомињу овај град, потврђују његову значајну улогу у овом периоду. Тако натпис из Ламбезеа у Сјеверној Африци помиње Рисан, а његове бедеме назива "Моениа Аесиа", доводећи их, како М. Гарашанин сматра, у везу са Еацидима, који су имали тијесне везе са илирским владарима.¹⁰ Осим овога, натпис указује и на чињеницу да се осим нових, римских богова још увијек поштују илирска божанства, јер је (овај натпис) посвећен божанству Медауру. Два натписа из наше земље, тачније из Рогатице и из Дукље, говоре о колонијалном статусу Рисна, /TIBERIUS CLAUDIUS MAXIMUS DEC /URIO/COL/ ONIAE/RIS/, што не треба схватити као сигурно.¹¹

Натпис из Дукље помиње Марка Флавија Фронтоне, свештеника у колонијама Нарони и Епидаурсу, који је имао још једно звање /dum/ VIRO I /ure/D//icundo/IULIO RISINIO, из чега се може закључити да IULIO RISINIO не би требало бити ништа друго до Јулијевска колонија Рисна.¹² Натписи пронађени у самом Рисну и у његовој ближој околини не дају потврду о колонијалном статусу овога града. Већи број натписа пронађен је у секундарној употреби, тј. коришћени су као сполије у Рисну и Перасту. Осим италских, на тим натписима помињу се илирска и грчка имена. Изглед римског града Рисна у периоду I-III вијек н.е. је доста несигуран. Судећи по Евансовим извјештајима, који кажу да се у мору налазе дјелови античког Рисна, рекло би се да је заузимао већи простор него што изгледа данас¹³. Сигурно се насеље протезало и преко лијеве обале рјечице Спиле према југу. То нам потврђују налази приликом сондажних археолошких истраживања која су вршена у задњих десетак година на овом подручју. Истраживања су вршена у склопу санационих радова на појединим објектима или за потребе израде Студије градитељског наслеђа града Рисна.¹⁴ Том приликом су откривени остаци архитектуре на локалитету Ђатовића леди-

⁹ Птоломеј, II, 16, 3.

¹⁰ Милутин Гарашанин, *Moenia Aesacia*, Старинар н.с. XVII, Београд 1966.

¹¹ Idem.

¹² Idem.

¹³ J.A. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, Westminster, 1883.

¹⁴ Вилма Ковачевић, *Археолошка истраживања подручја града Рисна у склопу израде ДПП-а Рисна*, Студија градитељског наслеђа Рисна, св. 4, Општински завод за заштиту споменика културе, Котор 1982.

на и налаз 4 жишка из III вј.н.е. у једном гробу поред Дома културе.¹⁵ Из периода римске владавине на овом подручју у самом Рисну се данас налазе бројни фрагменти камене пластике која је припадала великим грађевинама. По богатству орнаментике на овим комадима намеће се претпоставка да се ради о монументалним грађевинама које су стајале на форму. Ту је прије свега фрагмент архитрава са касетама и дио фриза са богатом биљном декорацијом.¹⁶

У IV вијеку н.е. Рисан прихвата хришћанство, које потискује панганске култове. По Диоклецијановој реформи из 297. године Рисан, као и остали градови Бокоторског залива, припада провинцији Далмацији. Увођењем хришћанства Рисан добија своју цркву која при подјели царства 395. године припада солинској архиепископији. Град изгледа напуштен у VII вијеку, у вријеме сеобе Словена.

Даља историја Рисна уклапа се у опште токове историје ових крајева, у којима су се смјењивале културе и цивилизације у непрекидном редослиједу кроз вјекове.

РАНИЈИ АРХЕОЛОШКИ РАДОВИ НА ТЕРЕНУ ЦАРИНЕ

На подручју Царина се до сада мало радило. А. Еванс је први, обилазећи ове крајеве као дописник "Manchester Guardian" у вријеме босанско херцеговачког устанка, објавио неколико расправа о резултатима истраживања. У дјелу "Antiquarian researches in Illyricum"¹⁷ у чланку "Risinium" говори о налазима из Рисна. Ту спада налаз једног хеленистичког жишка који је нађен у једном гробу на западном дијелу Царина, заједно са једном патером и другом грнчаријом која је хеленистичког карактера. На жалост, некропола из које су ови предмети уништена је приликом градње пилање између два рата. Еванс даље спомиње остале налазе са Царина. Нарочито је нагласио дубину на којој је налазио предмете и остатке грађевина. Копао је и до 2,5 м, што нам је јако корисно као практични податак за истраживање.

Сљедећи истраживач Н. Richly у свом чланку "Археолошки материјал из Боке Которске" 1898. године говори о налазима са Царина према приложеном плану који дијели Царине на II сектора.¹⁸ Набрајају се налази два златна новца, фрагменти земљаних посуда разних

¹⁵ Налаз из једног гроба у Рисну, приликом радова на Дому културе, истраживач Вилма Ковачевић, необјављено.

¹⁶ Налаз током истраживања екипе Републичког завода за заштиту споменика културе са Цетиња у саставу: др Чедомир Марковић, мр Јован Мартиновић, мр Илија Пушић; необјављено.

¹⁷ J.A. Evans, op. cit.

¹⁸ Н. Richly, *Archaeologische Funde aus dem Bocche di Cattaro*, Mitth. der. Centr. Comm. f. Erforschung u. Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale, N.F. XXIV, Wien 1898.

димензија од цигласте до сиве боје обрађених на колу, затим ручке, дна и поклопци посуда, мраморне полиране плочице, брончане игле, фрагменти стакла свијетлозелене боје, као и киклопски зидови у дужини 12 м.

У љето 1952. године, у једној дивљој кампањи ученика Умјетничке школе из Херцег-Новог, пронађени су остаци сакралне грађевине, можда храма. Иначе овај простор је одувјек био мета пасионираних археолога - аматера који су прикупљали налазе нестручно, да би тиме попуњавали своје приватне збирке.

Прво стручно ископавање на овом локалитету извршено је 1968. године на сјеверозападном дијелу Царина. Носилац ископавања је био Републички завод за заштиту споменика културе Цетиње. Чланови стручне екипе били су др Чедомир Марковић, мр Јован Мартиновић и мр Илија Пушић. Укупно се радило 24 дана. Том приликом је нађено много покретног археолошког материјала/инвентарисано 224 ком. ситних налаза/, као и остаци зидова грађевина из римског периода. Резултати ископавања нијесу објављени.

Данас је локалитет нападнут и већ увелико девастиран приликом градњи кућа, као и осталим захтјевима грађана за градњу спортских терена и сл.

Регионални завод за заштиту споменика културе Котор је средствима Републичког фонда за обнову и изградњу подручја пострадалих од катастрофалног земљотреса 1979. године обавио заштитна археолошка истраживања на овом локалитету, и то у два наврата: 1988. године на јужном сектору, а 1989. године на сјеверном сектору локалитета. Ископавања су рађена по систему квадратне мреже коју су поставили још истраживачи из 1968. године.

ИСТРАЖИВАЊА У 1988. ГОДИНИ

Ископавања у 1988. години трајала су са мањим прекидима од 18. јула до 9. новембра. У ископаној сонди укупне површине 130 m² нађени су остаци архитектуре, као и велики број покретних археолошких налаза, нарочито керамике и новца. Покретни налази су пратили све археолошке слојеве, а такође су били бројни површински налази по којима је овај терен и препознатљив.

У даљем тексту ће се дати осврт на групације налаза, с тим што ће појединачни предмети бити детаљније описани, уколико се дошло до упоредне литературе и сазнања о њима.

АРХИТЕКТУРА

Одмах после скидања површинског слоја земље указали су се трагови архитектуре.

Сл. 1. Део сонде "на иџралишију" послије скидања површинског слоја

Сл. 2. Сонда на иџралишију са осџацама архийекџуре

Сл. 3. Просјорија бр. 3 са контролним профилем

Сл. 4. Југоисточни угао просјорије бр. 1 са остацима зидова и подом

Сл. 5. Налаз керамичке њећи у њросѝорији бр. 2

Сл. 6. Налаз фраѝменѝарноѝ ѝиѝѝоса у њросѝорији бр. 2

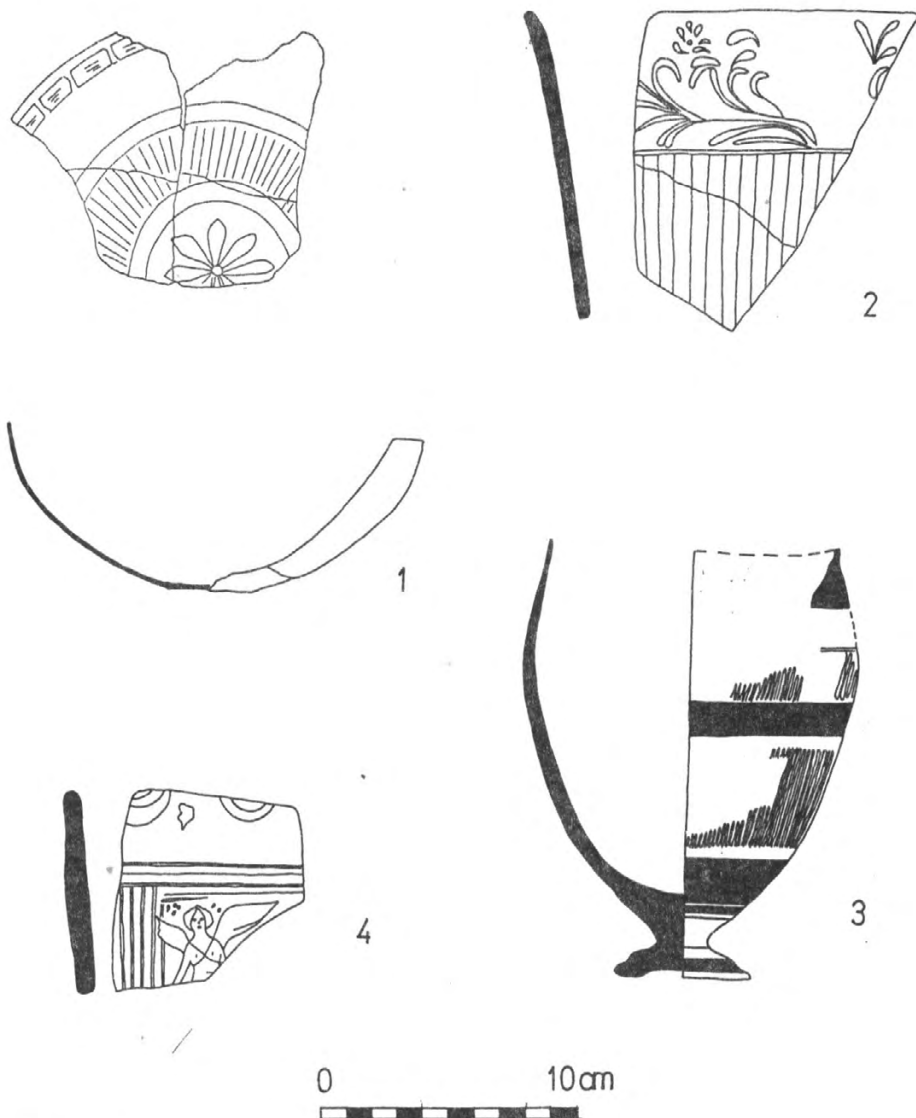

Сл. 7. Осјаци архипектјуре са урушењем и контролним профилем у јужном дијелу сонде

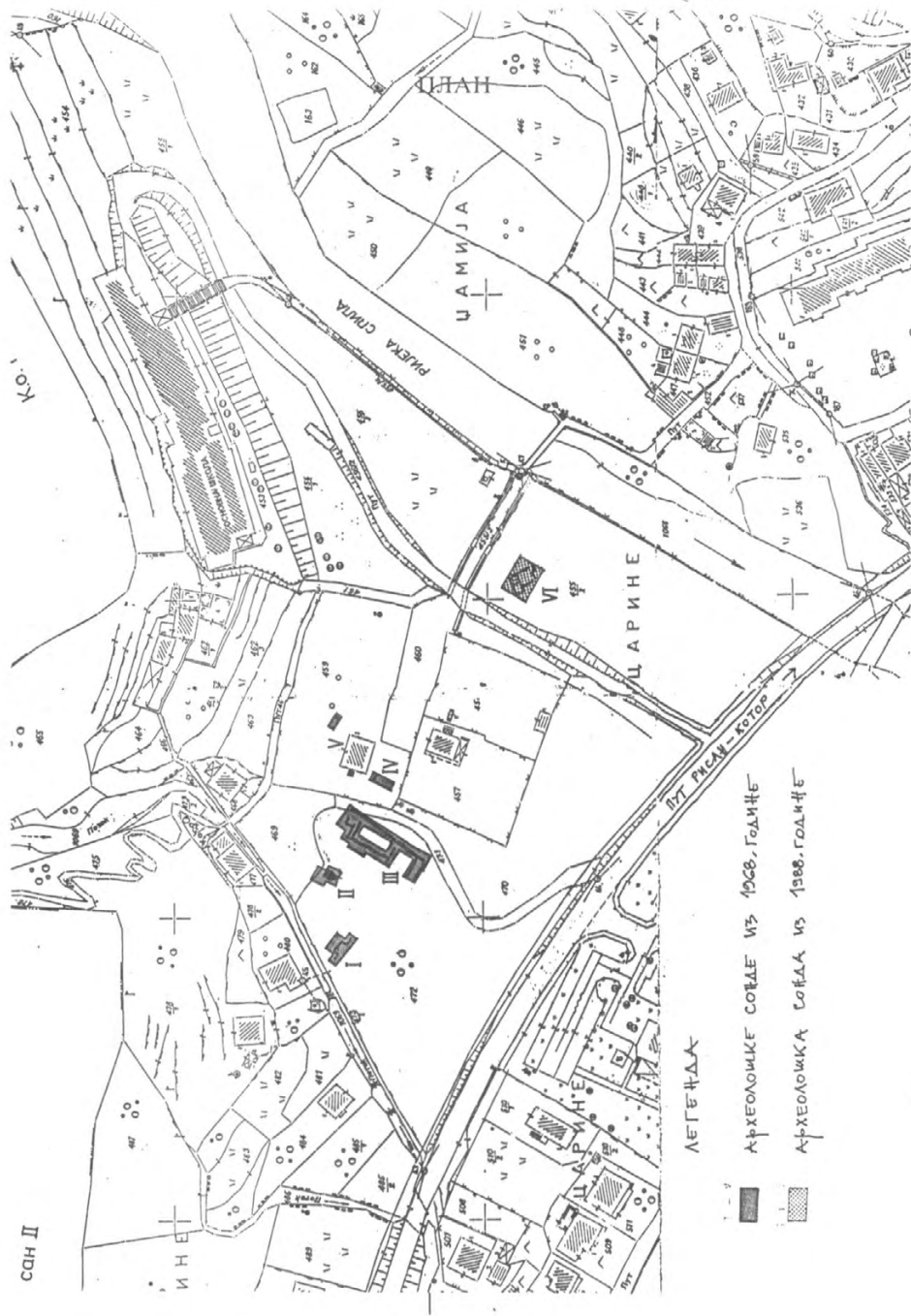
Сл. 8. Основа откривене архипектјуре сонде "на игралишту"

I

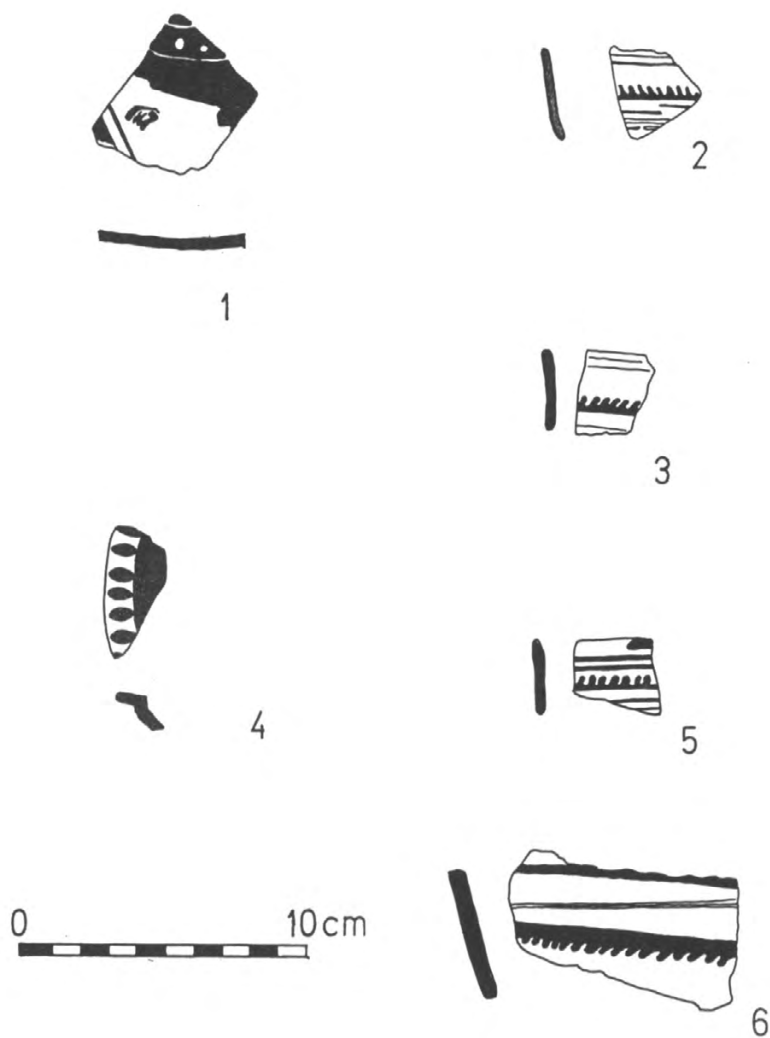

ТАБЛА I

1. Фрагментирована посуда са розетом (Инв. бр. 270)
2. Фрагмент посуде украшене флоралним мотивом и канелурама (Инв. бр. 322)
3. Керамичка посуда сшила "Gnathia" (Инв. бр. 19)
4. Фрагмент осликане крајера (Инв. бр. 307)

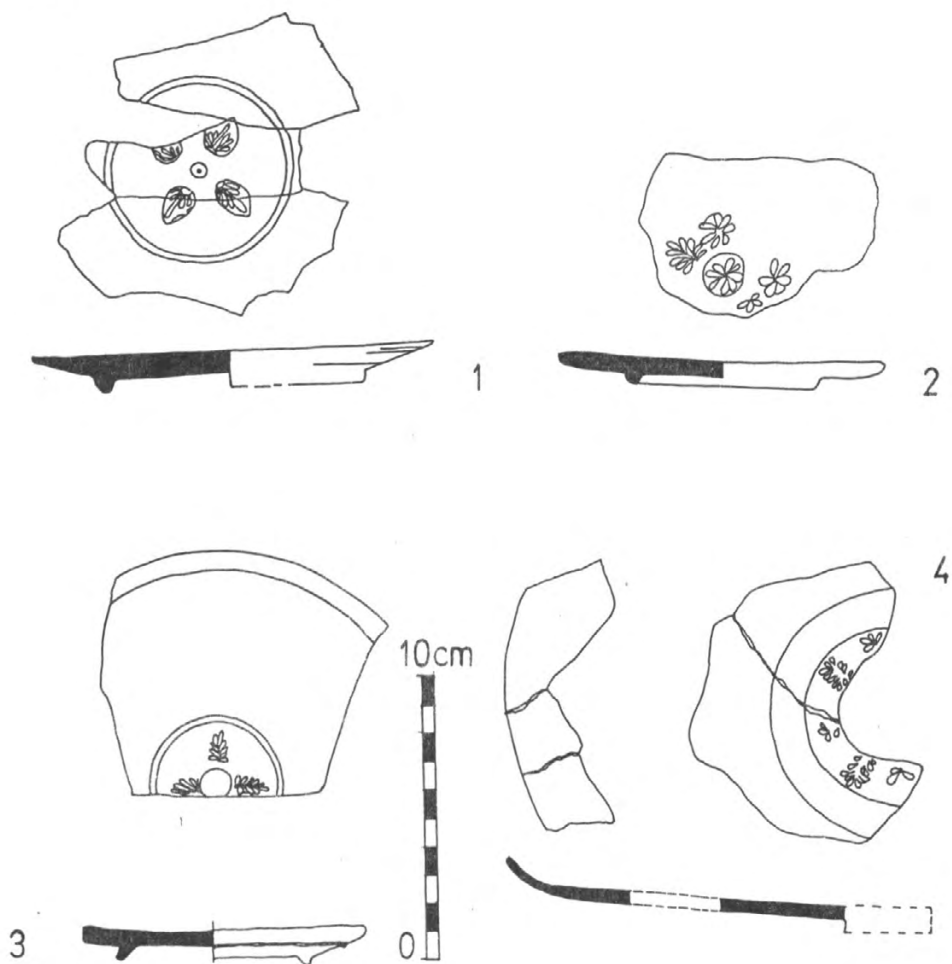
II

ТАБЛА II

1. Фрагмент њи њрбуха њлићег суда осликан црнофирнисано (Инв. бр. 85)
 2 - 6 Фрагменти сликаних њосуда мођивима језичака и листића
 (Инв. бр. 160, 161, 86, 162, 210)

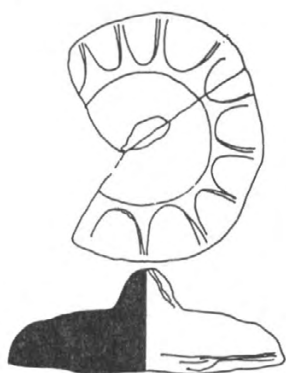
III

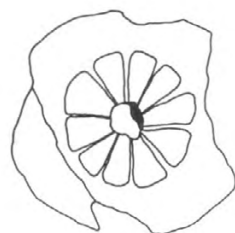
ТАБЛА III

1 - 4 Посуде украшене флоралним мојивима у тешници жигосања
(Инв. бр. 45, 258, 259, 74)

IV

1

2

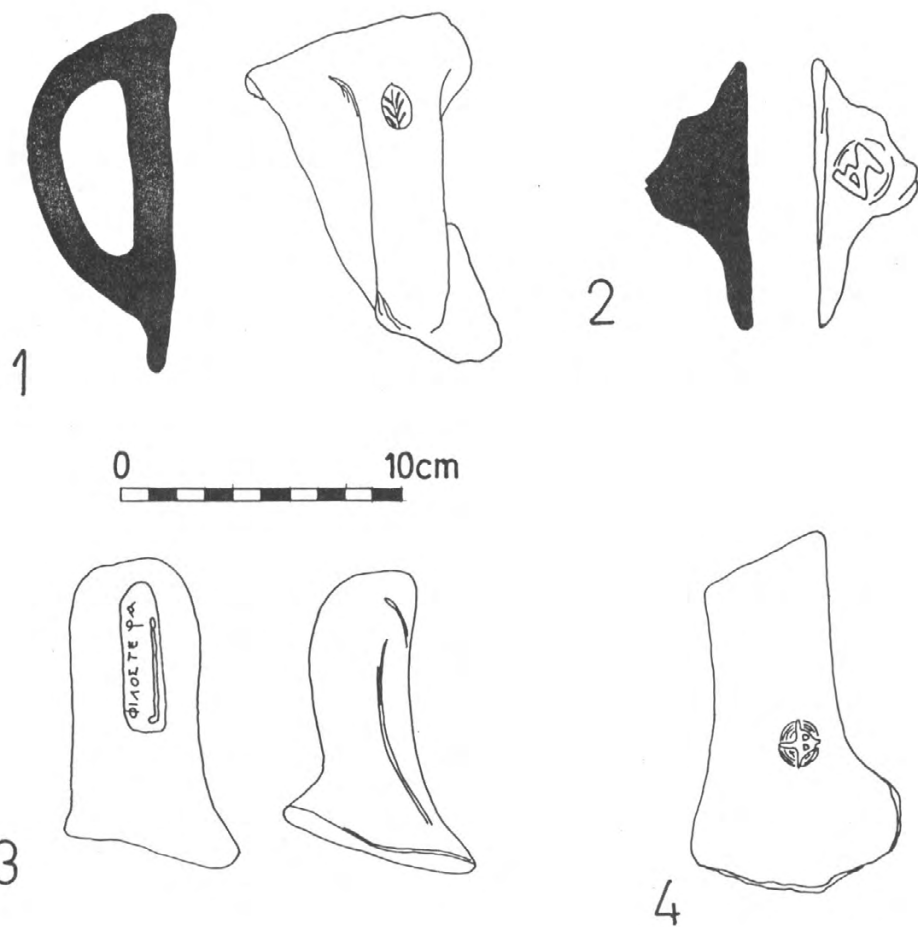

ТАБЛА IV

1. Поклојац украшен моћивом сунчевој диска (Инв. бр. 304)

2. Поклојац украшен розејом (Инв. бр. 305)

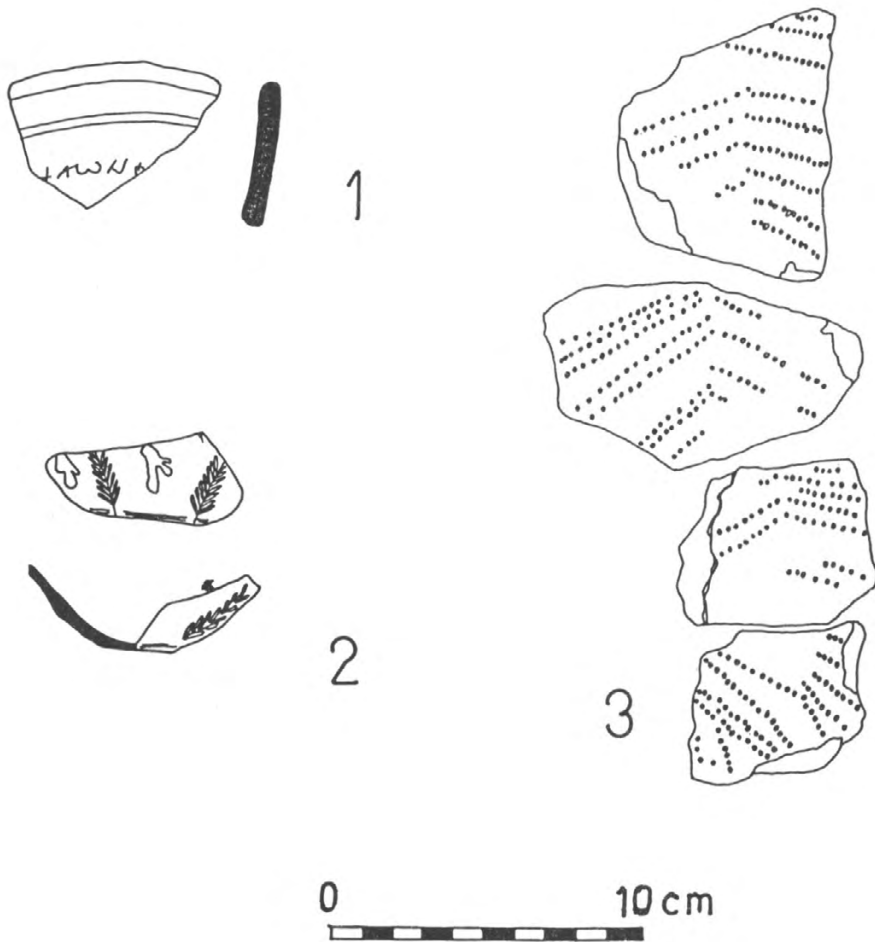
V

ТАБЛА V

1 - 4 Дришке са именима и печайима радионица (Инв. бр. 321, 264, 323, 265)

VI

ТАБЛА VI

1. Фрагменти посуде са највишим на зрчком алфабету (Инв. бр. 71)
2. Фрагменти посуде типа "мегарског пехара" (Инв. бр. 290)
3. Фрагменти посуде са мошвом рибе кости у шехници џачкастих убода (Инв. бр. 127)

Откривени зидови су сачувани у малој висини од 2-5 редова камена. Зидани су од притесаног кречњака и садре. Мјестимично је употребљаван и ђурички камен црвене боје. За везивање је коришћен кречни малтер и блато.

Зидови су формирали мање просторије радно назване просторија 1, 2. и 3. Просторије 1. и 2. чине једну цјелину. У просторији 2. у зиду су видљиви трагови улаза - врата.

Просторија 3. је од просторија 1. и 2. одвојена једним каналом. Канал иде од брда према мору и два пута савија правим углом пратећи зидове просторија. Овим каналом је текла вода, вјероватно са оближњег извора, којом обилује овај терен нарочито у кишно вријеме. Канал је вјероватно био поплочан цијелом дужином, а само су на једном мјесту нађене двије плоче... У просторији 2. је нађен остатак пода од слоја набијене црвене мљевене цигле стављен на подлогу од уситњеног камена. Код неких зидова су уочљиви трагови преградњи или ојачања /зидови I и X/ и видљиви су састави у опусу зидања.

У просторји 3. је констатовано огњиште, које заузима њен сјеверозападни угао. Угао затвара зидић од једног реда камена који га издиже изнад нивоа пода просторије. По траговима пепела и гаражи претпостављамо да је у овом углуложена ватра. У ископу поред самих зидова нађени су уломци тегула, имбрекса као и опека жуте боје печења, што нам може дати податке о кровном покривачу објекта. Пошто откривена архитектура није комплетна, тј. зидови се пружају даље испод терена, не може се рећи да ли су ово просторије неког већег објекта, или пак групација мањих објеката. По опусу зидања, нађеним остацима и димензијама просторија могло би се говорити о некој скромнијој архитектури.

Поред наведених налаза грађевинске керамике /тегуле, имбрекси), у просторији бр. 1. су нађени фрагменти "керамичке пећи". Наиме, овај налаз представља предмет дебелих зидова грубе фактуре који се може дјелимично реконструисати. Његов коначан изглед тражи детаљно студирање фрагмената и упоређивање с аналогним налазима и упоредном литературом.

"Пећ" има дебеле зидове и вјероватно је рађена на лицу мјеста ручно. Видљиви су остаци четвртастог нижег нивоа, и то дио који чини један угао. Ово је вјероватно дио ложишта које у свом подножју са стране има једну мању перфорацију, која има функцију довода за ваздух. Видљиви су остаци "међуспратне конструкције", односно почетак хоризонталне подјеле, којој недостаје средишњи дио са "роштиљем", односно рупама за пролаз топлог ваздуха.

Од горњег нивоа је сачуван дио овалног обода са два сачувана округла отвора који су представљали дршке. Према сачуваном дијелу може се реконструисати цијели ободни дио и утврдити његов облик и димензије.

Дефинитивна идентификација овог налаза да ће одговор на једно од многих питања која су отворена овим сондажним истраживањима. Да ли је овај дио насеља био занатски центар за керамичку производњу оних производа за свакодневну употребу који нијесу морали изгледати лијепо и украшено, а који су много употребљавани и често се ломили?

КЕРАМИКА

У земљаном ископу је пронађен енормно велики број керамичких уломака, који је пратио ископ кроз све слојеве. Уломци су углавном дјелови посуда, разних фактура, величина и облика, који се могу разврстати у двије групе: грубљу керамику, која је била дебљих зидова од прилично непрочишћене земље са примјесамa, и фину керамику тањих зидова од фино прочишћене земље фирнисану, украшену и сликану.

ГРУБА КЕРАМИКА

Од фрагмената грубе керамике најзаступљеније су амфоре којих има у више боја печења, а то су: смеђе, окер, жуте, наранцасте и црвене боје. Црвенкаста керамика је заступљена и са примјесом дробљене керамике, док је споља пресвучена свијетлим премазом. Од облика амфора могу се издвојити два типа, и то:

- амфоре са разгнутим ободом цилиндричног врата који оштро прелази ка трбуху. Дна су цилиндричног облика, дршке су кољенасте, овалног пресека;

- амфоре са равним задебљалим ободом, цилиндричним вратом. Дна су стожаста са заобљеним и прстенастим /фалоидним/ завршетком.

Анализом облика ових амфора, као и типова и врста глине од којих су печене, могли би се добити подаци о њиховој провенијенцији. Да ли су то центри грчких и малоазијских радионица, или пак новонасталих италских радионица које су у IV вијеку старе ере почели преузимати израду ове врсте робе, како за себе тако и за варварску клијентелу.

Репертоар облика и боја на изузетно великом броју фрагмената тражи систематску обраду и анализу која треба да нам да поуздане податке и резултате.

Од великог броја нађених дршки од амфора може се издвојити неколико типова: оне са округлим пресеком, са овалним пресеком, као и тракасте дршке (инвентарски бр: 264, 265 и 321). На појединим дршкама налази се знакоднoсно печат радионице или пак име мајстора:

Фрагмент дршке овалног пресека већих димензија рађен од глине окер боје печења. Има утиснуте иницијале - монограм у округлом медаљону чија су слова "А" и "N". (инв. бр. 264.).

Фрагмент је дршке овалног пресека рађен од глине окер боје печења са утиснутим жигом у виду монограма у округлом медаљону (инв.бр. 265.).

Дршка је овалног пресека од глине црвене боје печења. На горњем дијелу дршке у овалном медаљону утиснут је печат у облику гранчице са листићима (инв. бр. 321).

Фрагмент дршке грубље фактуре окер боје печења. На дршци је видљив печат са именом власника радионице или мајстора грнчара. Писано је алфабетом и гласи: *φίλοετερζ* (инв. бр. 323).

Стављање ових печата на амфоре говори како о њиховом квалитету тако и о потреби за заштитом препознавања свог производа. Ово говори и о степену културе становника који су живјели на овом простору.

Од осталих фрагмената грубе керамике можемо издвојити неколико комада великог питоса од жућкасте глине са примјесама пијеска грубе фактуре. По дијелу сачуваног обода дебљине 4 cm могуће је реконструисати цијели отвор посуде, као и његове димензије.

У ископаном керамичком материјалу налази се мањи број фрагмената већих посуда - лонаца грубе фактуре који би могли бити и производ домаћих, локалних мајстора. Међу инвентаром констатовани су и фрагменти неких већих посуда, али за утврђивање њихових облика недостају карактеристични детаљи до којих би се сигурно дошло даљим ископавањем и проширивањем сонде.

ФИНА /ЛУКСУЗНА/ КЕРАМИКА

Од осталог керамичког материјала велика количина припада фрагментима посуда разних облика и величина. Материјал је углавном у уломцима, тј. цијелих посуда уопште нема, изузев у једном случају /једна чашица/. У појединим случајевима се успјело спојити неколико фрагмената те добити веће површине суда. У материјалу су присутни сви дјелови посуда, па се на основу њих могу одредити и њихове врсте и облици чији је репертоар веома разноврстан. Ту су фрагменти тањирића разних димензија са разгнутим ободом и равним дном, затим чашице, здјелице, скифоси, кантароси...

Од веома малих посуда имамо чашицу са стопом и увученим ободом /К-72 теренска документација/ која је сачувана цијела. Ту су и "сланици" /мала посуда дебелих зидова/ као и доњи дио /стопа/ "лакримарија" - обредне посуде /ин.бр.288/. Посуде су премазиване фирнисом, који је присутан у црној, мркој и црвеној боји.

Посуде су премазиване понекад само споља или изнутра, а у већини случајева и споља и изнутра. За украшавање су коришћене разне технике. Поред чистих површина које су украшене само канелурама, имамо извјестан број и сликаних посуда, као и комбинације ових двију. Мотиви су најчешће геометријски, комбиновани са флоралним мотив-

има, а има их и са животињским и људским фигурама /Велики кратер/. Међу инвентаром је и један број мањих посуда чија је површина и спољна и унутрашња украшавана у техници жигосања гдје су заступљени најчешће флорални мотиви, као и посуднице рађене у калупу типа "мегарских пехара". На пару фрагмената је присутна и барботин-техника изведена урезима и убодима. О разноврсном керамичком материјалу говори нам и велики број разноврсних и маштовитих дршки и поклопаца посуда, о чему ће бити говора о даљем тексту.

Најбројнији и најпрепознатљивији фрагменти су они који припадају тзв. Gnathia керамици. То су вазе са тамном основом које су произвођене у Јужној Италији, назване по мјесту налаза. Gnathia вазе се израђују почев од средине IV вијека ст.е. и нађен је веома велик број њихових примјерака. За једну њихову подврсту налажену на нашој обали и острвима претпоставља се да је ту и произвођена.

Ова керамика се одликује изразито фином црвенкастом или свијетло окер бојом печења; танких је зидова, а површине су често премазиване сјајним премазом, фирнисом, углавном црне, али и тамо браон боје. Украшавање је најчешће извођено густим вертикалним канелурама, односно ребрима која углавном прекривају трбух и доње дјелове посуде. Поред ребара за украшавање се користе и урезне линије које на површини суда граде различите мотиве распоређене у фризове или метопе /шах-поља, ромбови, троуглови/. Код неких судова украшавање је изведено непосредно испод обода, гдје су сликањем бијелом бојом приказани вегетабилни мотиви.

Од инвентарисаних фрагмената можемо издвојити сљедеће:

- два фрагмента прстенастог дна - ноге и дијела трбуха посуде мањих димензија са унутрашње стране остаци мркоцрвеног фирниса, док је са спољне стране поред остатака фирниса украшена вертикалним канелурама /Инв.бр. 1/;

- десет фрагмената посуде са прстенастим дном и хоризонталном ручицом. Фирнисана мркоцрвеном споља и изнутра. Споља фризови са канелурама /Инв.бр. 10/;

- шеснаест фрагмената вазе са прстенастим дном црнофирнисане споља и изнутра. Споља украшена вертикалним канелурама у фризовима /Инв.бр.19/;

- фрагмент трбуха посуде fine фактуре мркофирнисане са унутрашње стране. Са спољне стране канелирана поља у фризовима. Средишњи мотив осликан представом птице /Инв.бр. 59/;

- три фрагмента трбуха вазе, црнофирнисане, а изнутра осликане флоралним орнаментом и лепезасто распоређеним канелурама /Инв. бр. 234/;

- фрагмент плићег суда танких зидова fine фактуре црвенкасте боје печења црнофирнисана извана и изнутра. Дно унутрашњег дијела украшено розетом и мрком фирнису /Инв. бр. 270/;

- фрагмент обода суда мркофирнисан изван и изнутра. Са унутрашње стране осликан мотивом лозице /Инв. бр. 273/;
- фрагмент обода и трбуха суда црнофирнисан споља и изнутра на унутрашњој страни канелиран и осликан мрким фирнисом (Инв.бр. 275/;
- два фрагмента посуде црнофирнисане украшене канелурама и осликане при врху флоралним орнаментом /Инв. бр. 322/.

Од инвентарисаног керамичког материјала може се издвојити групација фрагмената финих посуда са осликаним површинама геометријским мотивима. То у црнофирнисане посуде са мотивима језичака, листића или троуглова распоређених у фризове између трака. Сличан материјал срећемо на локалитету Солила код Тивта, који је објавила Маја Паровић Пешикан, која каже да се мотив низа троуглова као и мотив усправних језичака, распоређен између трака црног фирниса, среће врло често у протокоринтској и коринтској керамици VII и VI в.п.н.е.¹⁹

Посуде су мањих димензија окер боје печења. Премазане су црним фирнисом. Спољни украс је црн и мрки фирнис. Спољне површине су осликане. Мотиви за украшавање су хоризонталне траке разних дебелина које чине фризови између којих су сликани мотиви троуглова, језичака, листића распоређених у низовима које прате траке. Карактеристични су следећи инвентарисани фрагменти:

- фрагмент профилисаног обода посуде окер боје печења црнофирнисани, на ободу суда осликани листићи /Инв.бр. 86/;
- фрагмент трбуха суда окер боје печења. Спољни дио осликан. Између хоризонталних трака је мотив усправних језичака /Инв.бр. 105/;
- фрагмент трбуха и дијела обода црнофирнисане посуде. Споља осликан усправним језичцима и каналиран /Инв.бр. 160/;
- фрагмент обода мањег црнофирнисане посуде. Споља мрки фирнис и осликан мотивом језичака /Инв. бр. 161/;
- фрагмент обода и дијела трбуха црнофирнисане посуде. Споља између трака осликан мотивом усправних језичака /Инв. бр. 162/;
- фрагмент трбуха посуде црнофирнисан изнутра. Спољни украс распоређен у фризове и састоји се од комбинације мрког и црног фирниса. Као мотив јављају се језичци /Инв.бр. 210/;
- фрагмент трбуха посуде са остацима формалних мотива изведених црним фирнисом /Инв. бр. 254/;
- фрагмент обода и коријена дршке. Са спољне стране осликан геометријским мотивом језичка и траке црним и црвеним фирнисом (Инв.бр. 261/;
- фрагмент равног обода посуде сиве боје печења. Осликан геометријским мотивом усправних језичака сивоцрним фирнисом /Инв.бр. 272/.

¹⁹ Маја Паровић-Пешикан, *Нови археолошки налази у околини Тивта*, Стари-нар Н.С. XIII-XIV, Београд 1962-1963.

Један дио инвентарисаног материјала припада фирнисаној керамици која је украшена у техници жигосања. Наиме, главни украс на посуди су флорални мотиви, најчешће палмете које се утискују на дно суда који је обојен фирнисом сивоцрвене боје. На неким посудицама жигосање се изводи и на зиду посуде са унутрашње стране, такође са флоралним мотивима. То су углавном плитке посуде-тањирачи гдје је украс сагледив. Оваква врста керамике се датује у IV вијек ст.е.

Карактеристични су сљедећи фрагменти:

- три фрагмента прстенастог дна тањира црвенкасте боје печења. Премазан је црним фирнисом, у дну суда је утинут симетрично округ 4. флорална мотива /Инв.бр. 65/;

- пет фрагмената обода и трбуха тањира рађеног од глине окер боје печења. Споља и изнутра црнофирнисан. Централни мотив: утиснути флорални мотиви - палмете /Инв. бр. 74/;

- фрагмент прстенастог дна суда од глине црвенкасте боје печења дебљих зидова. Споља црнофирнисан, изнутра црни и мрки фирнис. У самој средини утиснут мотив розете /Инв.бр. 109/;

- фрагмент плићег суда рађеног од глине окер боје, црнофирнисан споља и изнутра. Утиснут флорални мотив палмете /Инв.бр. 144/;

- фрагмент трбуха и прстенастог дна плићег суда од глине окер боје печења, премазан црним фирнисом извана и изнутра. С унутрашње стране видљиви остаци утиснутог флоралног орнаментa смјештеног у два концентрична круга /Инв. бр. 224/;

- три фрагмента плићег суда рађеног од глине окер боје печења. Суд црнофирнисан споља и изнутра. Унутра видљив флорални утиснути орнамент /Инв. бр. 225/;

- два фрагмента прстенастог дна рађеног од глине окер боје печења. Црнофирнисан споља и изнутра. На централном дијелу кружно распоређен утиснути флорални мотив /Инв. бр. 227/;

- фрагмент прстенастог дна суда рађеног од глине окер боје печења са остацима црног фирниса извана и изнутра. У самом дну групација од 5 стиснутих флоралних мотива /Инв. бр. 258/;

- фрагмент прстенастог дна, трбуха и обода тањира рађеног од глине окер боје печења, са премазом црног фирниса споља и изнутра. У дну посуде прсте, у чијем су централном дијелу симетрично распоређена 3 утиснута флорална орнаментa /Инв. бр. 259/;

- два фрагмента прстенастог дна и дијела зида суда рађеног од глине окер боје печења, црнофирнисан споља и изнутра. Са унутрашње стране украшен утиснутим флоралним мотивом /Инв. бр. 271/.

Међу керамичким материјалом пронађен је и један мањи број фрагмената - посудица које су рађене у калупу. На спољној страни су украшени рељефним украсима, углавном флоралних мотива. Фрагмент једне посуде /инв.бр. 290/ сигурно припада типу веома раширене позно-хеленистичке рељефне керамике погрешно назване "мегарским

пехарима", због тога што је један од њених првих истраживача Ото Вендорф сматрао да оне потичу из Мегаре²⁰. Иако је данас извјесно да су ови пехари настали око 276. године старе ере у Атини и да су се одатле ширили и у остале области античког свијета у стручној литератури је остао тај назив. Ова врста керамике са умјетничке стране није посебно занимљива, значајна је због тога што представља робу широке потрошње у цијелом хеленистичком свијету почев од 70-тих година III вијека ст.е. па све до епохе Римског царства. Мегарски пехари су служили као замјена за скупочјено метално посуђе чији облик и декорацију подржавају. Орнаментика "мегарских пехара" углавном је флорална са листићима окренутим од базе према отвору:

- фрагмент посуднице пехара са дијелом дна и трбуха суда тзв. "мегарског пехара". Рађен у калулу од глине смеђе боје печења. На трбуху посуде са спољне стране наизмјенично распоређене палмете и фигуралне преставе птице /Инв.бр. 290/;

- фрагмент трбуха суда рађеног у калулу од глине сиве боје печења. Спољна страна издијељена хоризонталном траком украшена рељефним брадавичарским орнаментом /Инв.бр.244/;

- фрагмент трбуха суда рађеног у калулу од глине сиве боје печења. Са вањске стране украшен рељефним флоралним орнаментом /Инв.бр.262/;

- фрагмент трбуха суда рађеног у калулу од глине окер боје печења. Са спољне стране рељефни украс у виду рибље крљушти или сложених листића. Пресвучен је мрким фирнисом /Инв.бр. 283/;

- два фрагмента трбуха суда рађеног у калулу окер боје печења са остацима црног фирниса са спољне стране. Украшен рељефним брадавичарским орнаментом /Инв.бр.291/.

ДРШКЕ

Због великог присуства фрагмената дршки од разних посуда, морамо издвојити карактеристичне примјерке управо због веома истражене разноврсности, на основу које се стиче утисак да је свака посудица имала другачију дршку.

Поред већ наведених и описаних дршки од амфора које носе печате радионица или имена мајстора /Инв.бр.264, 265, 321 и 323/, навешћемо још двије дршке од већих посуда, а то су:

- фрагмент тордиране дршке посуда већих димензија од глине окер боје печења. Сачуван је и дио зида посуде за који је дршка једним крајем причвршћена /Инв.бр. 95/;

²⁰ Александрина Цермановић-Кузмановић, *Римска керамика*, београд 1981.

- фрагмент дршке суда већих димензија од глине окер боје печења. Дршка је направљена од траке која је савијена, односно смотана у ролну /Инв.бр. 260/.

Од великог броја дршкица мањих посуда, издвојићемо следеће:

- фрагмент тордиране дршке и дијела обода посуде рађене од глине окер боје печења. Дршка је округлог пресека и постављена је хоризонтално /Инв.бр. 24/;

- фрагмент двојне дршке и дијела обода суда рађеног од глине црвенкасте боје печења. Дршка је састављена од двије спојене траке. Изнутра је црнофирнисана, а споља мркофирнисана /Инв.бр. 69/;

- хоризонтална дршкица у облику ушице и дио обода посуде од глине црвенкасте боје печења /Инв.бр. 70/;

- вертикална дршица са дијелом обода суда од добро прочишћене окер глине. Украшена црним фирнисом, округлог је пресека и профилисана /Инв.бр. 90/;

- два фрагмента дршкице суда мањих димензија. Округлог је пресека и црнофирнисана /Инв.бр. 197/;

- фрагмент тање полукружне дршке округлог пресека окер боје печења /Инв.бр. 198/;

- фрагмент вертикалне кољенасте дршке округлог пресека црвенкасте боје печења /Инв.бр. 199/;

- фрагмент коријена дршке са дијелом зида посуде. Дршка је двојна, тј. састављена од двије дршкице овалног пресека, постављене једна уз другу /Инв.бр. 245/;

- дршкица у облику слова М са дијелом зида и профилисаног обода посуде црнофирнисане споља и изнутра. Дршка је постављена хоризонтално /Инв.бр. 280/;

- вертикална тракаста дршкица у облику ушице са украсним додатком на горњем дијелу. Окер боје печења, црнофирнисана /Инв.бр. 303/;

- фрагмент хоризонталне дршке састављене од двије траке са перфорацијом по средини. Окер боје печења са остацима црног фирниса /Инв.бр. 318/;

ПОКЛОПЦИ

Од цјелокупног керамичког материјала једино су се поклопци најбоље сачували, тако да их имамо у већини цијеле. Вјероватно су се сачували због тога што су врло дебели и тврдо рађени. Припадали су већим посудама и амфорама и могуће је да су локално израђивани. С горње стране често имају рељефну декорацију у виду разних украса распоређених око дршкице, која такође има своје варијације. Овакви поклопци су иначе бројни и често су налажени као површински налази на Царинама и у околини. Међу предметним налазом може се издвоји-

ти групација поклопаца бездршкица са жлијебом и перфорацијом, која се по први пут појављује на овом локалитету /инв.бр. 292 и 293/. Изгледа да ни на ширем подручју нема случајева оваквог налаза, па би се морала консултовати сродна литература аналогних налазишта овог периода. Из инвентара издвајамо следеће:

- два округла поклопца рађена од глине окер боје печења. На једном дијелу поклопца бочна страна је разгнута у виду жлијеба. Уз сам жлијеб поклопац је перфориран. /Претпоставка је да су то поклопци за посуде са луксузним садржајем гдје се роба (односно производи) штити печењем, односно пломбирањем. Наиме, жлијеб је упадао у одговарајући усијек на грлићу посуде, а затим је кроз отвор на поклопцу причвршћиван и пломбиран. /Инв.бр. 292 и 293/;

- фрагментован поклопац са дугметастом дршкицом. Израђен од црвенкасте глине са примјесом пијеска. Поклопац је прилично танак и лучно савијен према посуди /Инв.бр. 44/;

- фрагмент поклопца грубље израде, лучно савијен на горе. Рађен од глине грубље фактуре. Има остатке тракасте дршке /Инв.бр. 55/;

- фрагмент поклопца са већом дршком дугметастог типа, профилисан. Рађен од глине смеђе боје лошијег квалитета /Инв.бр. 79/;

- дебљи поклопац доста грубог амфорног изгледа. С горње стране дугметаста дршкица око које је рељефно украшен представом сунчевог диска са зрацима /Инв.бр. 304/;

- два фрагмента дебљег равног поклопца од глине окер боје печења. Око дугметаске дршке рељефни украс у облику розете /Инв.бр.305/;

- тањи поклопац од глине црвенкасте боје печења. Има већу ваљкасту усправну дршку и перфорацију у близини дршке /Инв.бр. 319/;

- поклопац у облику печурке, рађен од глине црвенкасте боје печења неукрашен /Инв.бр. 324.

Поред инвентарисаних, издвајамо поклопаца - печатник. Поклопац је прилично дебео рађен од глине окер боје печења. Око дугметаске дршкице су кружно рељефно исписана слова изведена у негативу и читањем се добија име PHILESIVS. Прво и задње слово имена одвојено је једном тачком ради лакшег читања.

Овome можемо додати и два поклопца који нијесу инвентарисани јер представљају површинске налазе:

- поклопац од глине црвенкасте боје печења са дугметастом дршкицом која је перфорирана кроз саму средину;

- мањи поклопац грубе фактуре окер боје печења са крстастом дршкицом.

ОСТАЛО

Од разноврсног керамичког материјала изнијећемо још неке налазе који нам могу дати податке о томе шта су све користили становници овог античког насеља.

То су прије свега керамички тегови за рибарске мреже. Купастог су облика, са перфорацијом за везивање при врху купе. Има их у више боја глине: од окер црвенкасте, жуте и сиве боје печења. И димензије им варирају, што производи утисак њихове разноликости. Овдје издвајамо два примјерка:

- тег за рибарске мреже купастог облика црвенкасте боје печења. Перфорација при самом врху купе /Инв.бр. 266/;

- тег за рибарске мреже рађен од глине окер боје печења. Облик издужене купе перфориран при врху. /Инв. бр. 294/.

Међу керамичким материјалом пронађени су и фрагменти керамичких жижака, и то кљунова жижака. Необично је да се ови фрагменти налазе у ископу откривене архитектуре, а не у гробовима гдје су обично налажени:

- фрагмент кљуна жишка рађеног од глине сиве боје печења црнофирнисан извана и изнутра /Инв. бр. 295/;

- фрагмент кљуна жишка рађен од глине окер боје печења са остацима мрког фирниса /Инв. бр. 296/;

- фрагмент кљуна жишка рађеног од глине црвенкасте боје печења црнофирнисан /Инв. бр.297/;

- фрагмент кљуна жишка рађеног од глине окер боје печења, неукрашен. /Инв. бр. 298/.

О разноликости посуда говоре и два изливка веће и мање посуде:

- фрагмент изливка неће посуде рађен од глине окер боје печења, неукрашен /Инв.бр.317/;

- фрагмент изливка посуде /ритона/ рађеног од глине окер боје печења, украшен црним фирнисом. Мада је оштећен, препознатљиве су животињске црте вјероватно лава /Инв. бр. /.

Посебно треба издвојити три фрагмента теракоте која је рађена од fine жућкасте прочишћене глине свијетло печене. Теракота се састоји од:

- глава жене са фино моделованим свим детаљима лица /пуне усне, "грчки нос"/, коса је раздијељена на средини и у праменовима савијена у пунђу испод вијенца. Задњи дио главе је без детаља, што упућује на претпоставку да је ова статуета могла стајати прислоњена у некој ниши. Сачувана висине је 6 см.;

- два фрагмента драперије женске фигуре који се могу спојити и чине висину од 12 см. Могу се разазнати набори драперије предњег и бочог дијела фигуре. На боку се види прислоњена посуда - крчаг.

Ова три фрагмента вјероватно припадају истој фигури и веома подсећају на хеленистичке статуете из Танагре. Ове статуете су добиле име по томе што је извјестан њихов број нађен у некрополама беоског градића Танагре. Новија ископавања на атинској Агори показала су да су модели за калупе стварани у Атини од средине IV в.п.н.е. кроз читав рани хеленистички период. Те фигуре су реалистичне и веома љупке.

Познате су три статуете из Британског музеја: стара дадиља која представља реализам, дјевојка са комичном маском и дјевојка са вијенцем од бршљана.

Пошто су трагедије и комедије биле необично популарне у хеленистичком периоду, овдје ћемо додати још и налаз комичне маскице. То је фрагмент рађен од најфиније глине жућкасте боје веома свијетло печене. Спољна страна је тако добро изглачана да се стиче утисак да је клесана у камену. Маскица представља лик мушкарца пуних образа са рупицама, бабурастог носа и усана развучених у осмијех.

КРАТЕР

На крају керамичког материјала можемо издвојити налаз великог осликаног кратера који представља раритет на овом подручју. Посуда је нађена у фрагментима око 50 комада /број фрагмената ће се тачно навести послије обављеног конзерваторског захвата чишћење фиксирања, као и покушаја његове реконструкције/. Реконструкција би могла да се изврши, пошто су заступљени фрагменти који припадају разним дјеловима посуде. То су прије свега већи дио дна кратера пречника 21,5 cm. Дно је равно, има ободни прстен у виду проширења од 2 cm. Сачувани дио зида посуде који је у овом дијелу дебео 1,5 cm. Посуда је изнутра фирнисана мрко црном бојом, а споља на самом завршетку зида уска трака фирниса исте боје. На прстенастом ободном дијелу такође је мјестимично сачуван бојени слој мркоцрвеног фирниса. Поред овог сачуван је добар дио обода посуде, на основу којег се може реконструисати и добити димензије цијелог отвора кратера.

Суд је печен од жућкасто добро прочишћене глине.

Остали фрагменти припадају трбуху и врату посуде. На основу детаља и података који су садржани на овим фрагментима, може се доста сазнати и о изгледу цијелог кратера. То су прије свега његове димензије које га сврставају у веће посуде. Затим, то је начин на који је украшен. Очигледно, посуда је подијељена у неколико хоризонталних зона - фризова који су међусобно одвојени ужим тракама. Фризиви су подијељени на метропе - поља која су наизмјенично осликана и украшена вертикалним канелурама. Посуда је изнутра премазана мрко црвеним фирнисом, а споља црним фирнисом и мјестимично у доњим зонама мркоцрвеним. За осликане дјелове је коришћена бијела боја, која се доста изгубила. Могуће је да су коришћене и друге боје. На осликаним површинама има људских и животињских фигура, као и флоралних мотива. На горњем ободном фризу сачувана је осликана људска глава са дужом косом. Израз лица приказује ведром особу са осмјехом. У нижим зонама имамо горњи дио женске фигуре са крилима која као да су учвршћена преко груди укрштеном врпцом. На њој је прозирни огрточ, испод којег се виде женске груди назначене са двије тачке. Око

главе су осликани облачићи. На другом фрагменту се види цијела женска фигура у покрету - плесу која веома подсјећа на менаду. Од сликаних представа још имамо приказ коњске главе из профила. Ту су још флорални мотиви у виду вितिца.

Овај репрезентативни кратер највјероватније припада апулском стилу сликаних ваза који је најкасније изражен на вазама из Каносе. То су велики кратери са волутама издуженог облика, претрпани сликама и орнаментима. Наиме, опадањем атинског везаног сликарства крајем V вијека п.н.е. отпочиње производња сликаних ваза у локалним керамичким радионицама Јужне Италије. Сликане вазе се производе у 5 главних центара: у Луканији, Апулији, Кампанији, Пестуму и на Сицилији. Најоригиналније вазе украшене су мотивима из флијачке драме, једног типа локалне фарсе која пародира мит. Иако су произвођене у свим јужноиталским радионицама, флијачке вазе су нарочито омиљене у апулским и пестумским радионицама. Позориште и трагедија утичу на сликарство на вазама и одговарају духу времена. Обично је површина суда подијељена у дјелове - зоне, и то најчешће у 3 зоне:

- горња зона садржи божанске гледаоце у виду божанских ликова;
- средња зона илуструје пролог, односно уводно саопштење;
- доња површина садржи разне догађаје везане за тему.

Фрагменти овог кратера су предати у конзерваторску радионицу Републичког завода за заштиту споменика културе Цетиње - ради конзервације и фиксирања боја.

МЕТАЛ

Метални налази са овог ископавања нијесу тако бројни као керамички, али су присутни у свим археолошким слојевима. Овдје се изузима значајан број примјерака новца илирског краља Балајоса. Такође се издваја и налаз једног примјерка бронзане фибуле. Остали метални налази састоје се од мањег броја фрагментованих бронзаних игли и мањих и већих бронзаних ексера. Предмети су јако оштећени корозијом, тако да нијесу инвентарисани већ су стављени у студијски материјал.

НОВАЦ

Налаз новца са овог ископавања је веома значајан, иако су нумизматички налази са овог простора изузетно чести и бројни, и то нарочито новци краља Балајоса. Налазе новца на Царинама истичу још Richy и Еванс који поставља и тезу о постојању Балојосове ковнице у Рисну. Налазима Балајосовог новца су се бавили и други наши ау-

тори, као Гај-Поповић²¹, Д. Рендић-Милошевић²², а са италијанске стране Gorini С.²³, који је обрадио налазе Балајесовог новца на тлу Италије.

У ископавањима 1988. године у Сонди, "на игралишту" у југоисточном дијелу локалитета, у оквиру откривене архитектуре нумизматички налази су констатовани на цјелокупној површини и на различитим дубинама, тако да се може тврдити да није ријеч о остави. Вриједност овог налаза је у томе што се Балајесов новац први пут налази у истраженом археолошком контексту и што је несумњиво повезан са другим археолошким материјалом. До сада су били познати само случајни налази, појединачни или из остава, састављени готово увијек од новца овог владара. Појединачни примјерци откривени су у гробовима и насељима на ширем простору обију обала Јадранског мора, па и даље.

"Краљ" Балајос познат је само на основу легенде на новцу, док га ни један сачувани литерални или епиграфски извор не спомиње. Ова чињеница отвара низ питања у вези са његовом владавином, чије вријеме и простор остају недовољно јасни. Питање хронологије појављује се као најбитније. Према Евансу, ковање новца овог владара треба претпоставити у периоду 168. до 135. год.п.н.е., што се заснива на анализи историјских извора који говоре о Илирским ратовима.²⁴

Током ископавања откривена су 133 примјерка новца, а од тога су у чланку Д. Ујес и В. Ковачевић обрађена 103 комада.²⁵ Сви примјерци су бронзани, малог модула и сви у оштећени корозивном парином усљед тога што је терен "Царина" јако низак и изложен салинизацији усљед осцилације плиме и осеке. У каталожској обради овог чланка извршена је основна подјела на два типа: "рисански" и "фароски", коју је дао још Еванс, а подјела на групе је извршена према Бруншмиду и редосљед постављен на основу стила и финоће израде аверса. Балајосов новац из овог налаза груписан је на сљедећи начин:

I. "Рисански" тип

1. глава на десно	23 прим.	22,33%
2. глава на лијево	76 прим.	73,78%
3. неодређено I прим.		0,97%

100 прим. 97,08% од 103. прим.;

²¹ Д. Гај-Поповић, *Новац краља Балајоса рисанског типа*, Зборник Народног музеја у Београду бр. 4, Београд 1964.

²² Дује Рендић-Милошевић, *Један непознати налаз илирског и грчког новца из Рисна*, Нумизматичке вијести бр. 30/1.

²³ G. Gorini, *Re Ballaios: una proposta cronologica, II Crinale d'Europa. L'area illirocridanubiana nei suoi rapporti con il mondo classico*, Roma 1984.

²⁴ J.A. Evans, *op. cit.*

²⁵ Дубравка Ујес - Вилма Ковачевић, *Новац краља Балајоса са ископавања у Рисну*, Нумизматичар, бр. 15, Београд 1992.

II. "Фароски" тип 3 примјерка 2,92% од 103 примјерака;

III. Осталих неодређених 25 примјерака 24,27% од укупног броја доступних примјерака 128.

"Рисански" тип је даље подијељен у двије основне типолошке групе према оријентацији главе на аверсу: 1. глава окренута на десно, 2. глава окренута лијево, са бакљом у десној руци и једним, два или без копља у лијевој, варира у складу са општим стилем израде и послужила је као индикатор за раздвајање евентуалних мањих група.

Налаза новца је фотографисан прије чишћења те се заједно са фотодокументацијом налази у Регионалном заводу за заштиту споменика културе Котор.

ФИБУЛА

Пронађена бронзана фибула је зелене патине. Дугачка је 32,2 cm. На луку има пет шестокраких звијездастих прстенова, на глави се примјеђују вертикални криви зарези, који издалека подржавају палмету, док је нога обликована у виду стилизоване животињске главе са два дугметаста ока.

Ова фибула припада типу фибула са шарниром, распрострањеном на централном подручју Балканског полуострва и познатом у нашој археолошкој литератури под именом Штрпци-Чуруг. Овај тип фибуле се обично датује у крај старијег гвозденог доба²⁶.

У литератури се често помиње овај тип фибуле. О њима је писао М. Хернес већ 1900. године приликом објављивања налаза из Штрбаца²⁷, а затим цијели низ других аутора.

Везу овог облика фибула са Грчком, односно Македонијом, нико није доводио у питање, као ни њихово датовање претежно у V и IV вијеку прије нове ере, али је било доста нијансирања у интерпретацијама које су ишле од приписивања ових фибула Грцима и Грчком импорту за варварску клијентелу, до претпоставки да је ријеч о домаћим илирским производима који су прихватили грчке елементе.

Главна карактеристика ових фибула јесте повезивање игле и главе помоћу нитне, односно шарнира, при чему у највећем броју случајева на фибулама у Југославији глава има облик мање или више препознатљиве палмете, а нога стилизоване животињске главе. Међу овим фибулама познато је више варијанти зависно од украса на луку или је лук без икаква украса. Број варијанти је веома велик, што су најбоље запа-

²⁶ Растко Васић, *Прилози проучавања шарнирских фибула у Југославији*, Годишњак, књ. XXIII, Центар за балканолошка испитивања, књ. 21, Сарајево 1985.

²⁷ М. Хоернес, *Сребрни покладни накит из Штрбаца у Босни*, Гласник Земаљског музеја, 13, Сарајево 1901.

зили В. Лахтов²⁸ и Б. Китаноски, који су покушали да ове фибуле из Македоније разврставају у различите групе²⁹. Подјела Китаноског је веома практична и прихватљива и састоји се од 5 група, према броју украса на луку: прву групу чине фибуле без икаквог украса, у другу спадају оне са два задебљања, у трећу са три, у четврту са четири и у пету фибуле са 5 украса или задебљања на луку.

Различити украси су различите варијанте ових група (прилог - табела VIII). Предметни налаз из Рисна припада групи V варијанта Б, који је најбројнији и у литератури најпознатији. На крају треба још напоменути да су овакве фибуле израђиване од злата и ребра. Бронзане фибуле овог типа мање су бројне од ребрних, што би, имајући у виду и хронолошке индикације, могло да упућује на претпоставку да су претежно прављене од сребра и да су у бронзи подражаване.

Прве фибуле на шарнир су се у нашој земљи појавиле у западној Македонији /Требениште/ у другој половини VI вијека п.н.е. под утицајем сјеверне Грчке, гдје је, по свему судећи, и овај облик настао. Налази ових фибула на централном Балкану, нарочито тип Штрпци-Чуруг, махом се датирају у IV вијек и могу се сматрати домаћим производима у чијем су настајању можда имали удјела и грчки путујући мајстори. Наш примјерак још није детаљно конзервиран и анализиран у ситне детаље који могу одредити још неке ближе карактеристике као и мјесто производње.

ИСТРАЖИВАЊА У 1989. ГОДИНИ

Радови на Царинама су настављени сљедеће године, и то на сјеверозападном сектору локалитета гдје су вршена истраживања, из 1968. године. Радови су трајали мјесец дана у периоду јуни-јул.

За сонду је одређено мјесто на којем су се претходно налазили привремене објекти за потребе грађевинске фирме која је радила једно вријеме у Рисну. Наиме, испод једног помоћног објекта се сагледавао низ од већих камених плоча, који је јако подсећао и због тога радно назвао "плочник". Ширећи ископ и откривајући "плочник" наишло се на остатке архитектуре. У земљаном ископу је било и коцкица од мозаика. Касније је откривени дио зидова идентификован као дио античке грађевине са мозаиком. У ствари, откривени дио чини удубљење - нишу - грађевине у чијем је поду постављен мозаик. Мозаик заузима простор између три зида просторије, док је четврта страна слободна. То је вјероватно била грађевина култног карактера, што потврђује и налаз оборених камених стубова испред саме просторије.

²⁸ Васил Лахтов, *Проблем требенишке културе*, Охрид 1965.

²⁹ Б. Китановски, *Фибули од V до III век од сџараиџа ера во Народниот музеј во Прилеп*, Зборник Археолошког музеја у Скопју, IV-V, Скопје 1961-1962.

Мозаик је рађен у црно-бијелој техници, са геометријском шаром састављеном од розете са вегетабилним мотивом листова прављених од кружних исјечака у централном дијелу. Око розете је бордура од наизмјеничних црно-бијелих поља. У угловима се налазе исти орнаменти мањих димензија. У дну нише, у средишњем дијелу при самом зиду, недостаје мозаик и на том мјесту се уочава траг неког постаментна на коме је могла бити постављена нека статуа, можда божанство коме је грађевина била посвећена.

Испред грађевине је поменути "плочник", идентификован као стилобат, који смо открили на највећој дужини од 19,40 m. Првобитно је постављен на терасастом терену и саграђен од већих правоугаоних обрађених плоча, постављених хоризонтално по дужини. Плоче су везане малтером за зид на који се ослањају. Од овог зида су видљиви само четири реда камена, а прављен је од ломљених притесаних плоча постављених хоризонтално. Поред самог стилобата налазе се *in situ* два уломка камене пластике са ископавања 1968. године. То је уломак архитравне греде /димензија 1,50 x 0,90 x 0,50 m/ профилисан и украшен плитким плетерним орнаментом и волутом. До ње се налази други уломак (димен. 0,40 x 0,40 x 0,35 m) украшен при ивици кимом испод које је изведен вегетабилни орнамент с једне стране док су остале стране неукрашене. У земљаном ископу је била и извјесна количина керамичких уломака. Ова керамика је остала на терену и није обрађена.

ЗАКЉУЧАК

Истраживања обављена 1988. и 1989. г. на Царинама у Рисну, као и она претходна, отворила су низ питања везаних за овај локалитет, као и уопште за антички Рисан и ову област, а истовремено дала обиље материјала за проучавање и анализу.

Налази са овог локалитета, како архитектуре тако и покретни налази, прије свега нам говоре о дугом интензивном и континуираном животу и трајању насеља.

Откривена архитектура и остали материјал сонде "на игралишту" 1988. г. могу бити једна од карика у ланцу трајања насеља између насеобине на илирској Градини и архитектуре римског периода на сјеверном сектору локалитета. Још једном се показало да је цијели локалитет, као и његова непосредна околина, непресушни мајдан покретног археолошког материјала, нарочито керамике. Тај материјал је и најсложенији за научну обраду и тражи доста студиозног рада за научну интерпретацију. Ископани материјал наводи на закључак да се илирско становништво које је живјело на овом локалитету налазило на једном степену развоја на коме је овај простор играо значајну улогу у Агроновој и Теутиној држави. Ту је прије свега присуство фрагмената разноврсне керамике и амфора које говоре о постојању трговачких веза

Рисна и градова Старе Грчке, које су долазиле морским путем, а и копненим /фибула/.

Велики проценат хеленистичке керамике у односу на домаћу илирску, говори о високом степену хеленизације илирског становништва као резултату узајамног прожимања двију култура.

Велико присуство примјерака новца илирског краља Балајоса може не само ићи у прилог тези о постојању ковнице овог владара у Рисну него расвјетлити само лик владара, као и велику емисију његовог новца.

На крају, откривене грађевине римске архитектуре говоре о постојању центра града - форума - са свим пратећим објектима, о чему нам говоре и сачувани историјски извори римских хроничара.

Све ово напријед наведено обавезује на заштиту овог локалитета, као и на адекватан приступ његовом истраживању. Једини прави начин будућих истраживања су систематска вишегодишња археолошка истраживања.

Vilma Kovačević

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN RISAN LOCALITY "CARINE"

Summary

Archaeological excavations performed at Risan locality "Carine" in 1988 and 1989 as the preliminary investigations, have opened numerous questions connected with this locality the antique city of Risan and whole region, but also offered a richness of materials for study and analyses.

The finds on this locality, as the architecture and movable discoveries, are showing a long, very intensive and continuous life and duration of the settlement.

The architecture and other materials found in the sondage on playground in 1988 can be a link in the chain of duration of settlement between the colony on Illyrian Gradina and the architecture on the northern part of locality. Once more it was visible the whole locality is the inexhaustible "mine" of movable archaeological material, especially of ceramics. This material is most complex for scientific interpretation. Excavated material lead to conclusion that the Illyrian population of this locality was on the level of development where this space played an important role in the State of King Agron and Queen Teuta. Before all it is the presence of fragments of various ceramics and amphoras, illustrating the commercial relations between Risan and the cities of antique Greece by the sea and by the land.

A high percentage of Hellenistic ceramics into the local Illyrian pottery also testify the high level of helenization of Illyrian population as the result of mutual penetration of two cultures.

A significant presence of coins of Illyrian King Ballaios speak on behalf of thesis of existing of the forge of coins of this ruler in Risan and can to light up the figure of this ruler and a big emission of his coins.

At the end, the discovered buildings of roman architecture give an evidence of the existing of urban center - the Forum with all following objects, testified in the conserved historic sources of Roman historics.

All mentioned oblige us to the protection of this locality as well to the adequate approach to its investigation. The unic way of future study are the sistematic and continous archaeological excavations.

